

Seyyid Kutub'un Tefsire Psikolojik Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği

Araştırma
Research

Yasemin Düven

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
M.A. Student, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
✉ yasemin.duven1@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-3160-6625>

Yazar
Author

Düven, Yasemin. "Seyyid Kutub'un Tefsire Psikolojik Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği". *Tevilat* 1/2 (2020), 383-407.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4660503>

Atıf
Cite as

Vahyedildiği günden itibaren kıyamete kadar yaşayacak olan tüm insanlara hitap eden Kur'an hem müfessir hem de müfesserdir. Kendi kendini açıklaması yönüyle müfessir, başkaları tarafından açıklanması yönüyle de müfesserdir. İnanç, ibadet, ahlak, sosyal ve psikolojik hayat gibi insan hayatının her yönüne hitap eden hidayet ve öğüttür. Tefsirde ortaya konan psikolojik, sosyolojik vb. tüm gayret ve çalışmalar Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlamamız için elzemdir. Bu çalışmada Bakara sûresi örneğinden hareketle, Seyyid Kutub'un Fî Zılâli'l-Kur'an'da yapmış olduğu psikolojik izah ve yaklaşımlar üzerinde durulacaktır. Kur'an'da psikolojik özellikler taşıyan âyetlerin müfessirler tarafından psikolojik yönleriyle tefsir edilmesi âyetlerin daha iyi anlaşılmasına, inceliklerinin kavranmasına ve yeni anlam ufuklarına ulaşılmasına katkı sağlayacaktır. Kur'an'dan gereği gibi istifade edebilmek, Kur'an'ın anlatımıyla insanı tanımak, kişilerin eğitiminde yol gösterici olmak, Kur'an'daki bazı hikmetlerin anlaşılmasına yardımcı olmak psikolojik tefsir çalışmalarının amaçları arasındadır. Kur'an'ın mesajlarına baktığımız zaman bir taraftan insanı bilgilendirirken diğer yönüyle de kişilik ve karakterlerinin oluşması ve gelişmesini amaçladığını görebiliriz. Psikolojik tefsire giderek artan bir ilginin olması bu tip tefsir çalışmalarının yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu çalışma psikolojik tefsir konusuna dikkat çekerek farkındalık oluşturmakla insanın kendisini ve dolayısıyla diğer insanları daha iyi tanıyıp, yaşanan problemlere çözümler üretilebileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Bakara Sûresi, Seyyid Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'an, Psikoloji, Mümin, Kafir.

Özet

Seyyid Kutub's Psychological Approach to Tafsir: Example of Surah al-Baqarah

The Quran, which appeals to all people who will live until the Day of Judgment from the day it was revealed, is both a commentator and commentated. It is a commentator in terms of self-disclosure, and a commentated in terms of being explained by others. It is guidance and advice that appeals to all aspects of human life such as faith, worship, morality, social and psychological life. The psychological, sociological and so on. All efforts and efforts are indispensable for us to understand the Qur'an better, to benefit from it to the maximum extent and to lead a life of the Qur'an. In this study, based on the example of Surat al-Baqara, the psychological explanations and approaches of Sayyid Qutb in Fizilal-il Quran will be discussed. The interpretation of the verses with psychological features in the Quran by the commentators will contribute to better understanding of the verses, understanding their specifics and reaching new horizons of meaning. It is among the aims of psychological interpretation studies to be able to benefit from the Qur'an as required, to know the human being with the perspective of the Quran, to be a guide in the education of people, to help understand some wisdom in the Quran. When we look at the messages of the Quran, we can see that it aims at the formation and development of personality and characters while informing people on the one hand. The growing interest in psychological commentary necessitates this type of tafsir studies. This study reveals that by raising awareness and drawing attention to the issue of psychological interpretation, people can know themselves and other people better and find solutions to the problems experienced.

Keywords: Tafsir, Quran, Surah of Bakara, Sayyid Qutb, Fi Zilal al-Quran, Psychology, Believer, Unbeliever.

Giriş

Psikolojik açıdan Kur'an'ın tefsir edilmesi konusunda yapılan çalışmalar henüz çok yenidir. Bununla birlikte bu alanın metodolojisi üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Müfessirlerin âyetlere psikolojik açıdan yaklaşarak, onlardaki tahlilleri izah etmeye çalışmalarına psikolojik tefsir denir. Bu çalışmada Bakara sûresi örneğinden hareketle Seyyid Kutub'un Fî Zılâli'l-Kur'ân'da yapmış olduğu psikolojik izah ve yaklaşımlar üzerinde durulacaktır. Yeri geldikçe de farklı kaynak ve tefsir izahlarına da yer verilecektir. Öncelikle Kur'an'ın insan ve psikoloji ilişkisine kısa bir bakış yapılacaktır. Ardından Fî Zılâli'l-Kur'ân'ın müellifi olan Seyyid Kutub hakkında genel ve özlü bilgiler paylaşılacaktır. Daha sonra inanç ve kişilik psikolojisi hakkında kısa bir açıklama yaparak belirli konu başlıkları altında sûredeki ilgili âyetler psikolojik açıdan izah edilmeye çalışılacaktır.

Psikoloji insan ve hayvan davranışlarının gerisindeki sebepleri araştıran bir bilimdir. Tüm canlıların fizyolojik ve psikolojik özellikleri vardır. Fitratları gereği canlılar fazla sıcakta terler, aşırı soğukta üşür, bir incinme karşısında acı duyarlar. Bu özelliklerinden dolayı insanların ihtiyaçlarına cevap verebildiğimiz ölçüde, toplum yaşamında iletişim, huzur ve saygınlık artacaktır. Yaratılan canlıların yeme, içme, uyku, cinsellik gibi dürtüleri yanında saygı görme, sevgi,

konuşma, onaylanma, takdir edilme ve komşuluk yapma gibi sosyo-psikolojik ihtiyaçları vardır.

Bütün bu nedenlerle sosyal hayatta ortak fitrattan hareketle diğer insanların fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarına katkıda bulunarak yaşayanlar, duyarlılık gösterenler hem kendilerinin hem de diğer insanların mutluluğuna vesile olmuş olurlar. İnsan diğer canlılara göre üstün yeteneklerle donatılmış, eğitim ve öğretime elverişli olarak yaratılmıştır. İnsanlara kitaplarla birlikte peygamberler gönderilmiştir. Bu imkânlar insanları cehaletten bilgeliğe, acelecilikten sabırlı olmaya, cimrilikten cömertliğe, bencillikten diğerkâmlığa dönüştürebilmektedir.

Cehalet, nankörlük, isyan vs. özellikler insanı olumsuz davranışlara itmektedir. İnsan kendini, iman, ilim ve vahiyle donatarak olgunlaşma yolunda ilerleyebilir. Vahye uygun yaşanan bir hayat insanı olumlu davranışlara yönlendirmektedir. Kur'ân'da insanı konu alan âyetlerde, genel olarak onun yaratılışından, yapısından, ruhi ve psikolojik durumlarından sonuçta ortaya çıkan kabul gören ve onaylanmayan kişiliklerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'da mevcut olan ve insanın psikolojik yönlerine işaret eden âyetleri bu yaklaşımla izah etmenin gereği kaçınılmazdır.

Psikologlar insanın pek çok duyguya sahip olduğunu söylemektedirler. Tabii ki, her duygu da bir ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Bu ihtiyaçların tatmin edilmesi de gerekmektedir. Tatmin edilmeyen duyguların çoğu insanda sıkıntı ve bunalımlara sebebiyet verdiği söylenmektedir. İnsanı yaratan ona vahiyle yol göstermiştir. Yaraticımız ve yaşatıcımız insanın ihtiyaçları konusunda ilahi kitabında hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğunu temin etmesi için vahiy göndermiştir. Kur'ân'a bu açıdan bakıldığında konuyla alakalı pek çok âyet görmemiz mümkündür. Ancak bu âyetlerden bir kısmı, psikolojik açıdan incelenebilmiştir. Bu konunun teorisini inceleyen az olabilir. Ancak eski yeni tefsirlerde çok geniş malumat olduğunda kuşku yoktur. Bunun sebeplerinden birisi de bu bilim dalının gelişmeye devam etmekte olmasıdır. Arzu edilen de bu çalışmaların artmasıdır. Bu konuda yazılan ilk örnekler arasından bazıları ise şunlardır:

Muhammed Kutub'un *-İslam'a Göre İnsan Psikolojisi-* ve Adnan eş-Şerif'in *-Min İlmin Nefsil Kur'ânî-* adlı eserini sayabiliriz. Şerif kitabında kişilik hastalıkları, korku, ölüm, stres, kompleks, nefis gibi konuları ele almış ve konu ile ilgili âyetleri psikolojik açıdan yorumlamıştır. Son dönem müelliflerinden Mevdûdî tefsirinde ilgili âyetleri psikolojik açıdan da ele alarak şöyle izah etmiştir. *"Doğru olduğu kuşkusuz olan bu kitap, takva sahipleri için hidayet kaynağıdır. Onlar görmediklerine inanırlar, namazı kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıkta başkalarına verirler. Yine onlar gerek sana ve gerekse senden önce indirilen kitaplara inanırlar ve Ahiretten hiç kuşku duymazlar. İşte onlar Rablerinden gelen hidayet yolundadırlar ve kurtuluşa erenlerdir."*¹ Yukarıdaki âyette ifade edildiği gibi Allah'a kul ve mümin olmada ilk şart muttaki olmak yani bütün duygu ve düşüncelerini ona vermektir. Sonra gayba inanıp, Kur'ân öğretilerini pratiğe uygulamak gelmektedir. Bu da namaz ve zekât sayesinde olmaktadır. Namazın ferdi yönü olmakla birlikte sosyal yönü de olup zekâtle

¹ el-Bakara 2/2-5.

birlikte diğer insanlarla paylaşmayı ve onlara yardımcı olmayı gösterir. Onlar ayırt etmeksizin kutsal kitapların ve peygamberlerin hepsine ve ahirete inanırlar.²

Kur'ân'da psikolojik yönden ele alınan âyetlerin muhteviyatlarına şu şekilde örnekler verebiliriz: Kalp, nefis, şeytan, şahsiyet, içgüdü, din duygusu, aceleci insan, zayıf insan, tartışmacı insan, kibirli insan, hasetçi insan, riyakâr insan, cimri insan, sevgi ve çeşitleri, merhamet, acıma, şefkat, vb. duygulardır. Bu âyetlerin bir kısmı tasavvufi ve sosyolojik tefsir ekolüne mensup kişiler tarafından psikolojik açıdan da ele alınıp yorumlanmıştır. Zira sûfler iç dünyalarındaki duygu yoğunluğu ile bazı âyetleri yorumlamışlardır. Bu yorumları psikolojik tefsir örnekleri olarak saymak mümkündür. Benzer şekilde sosyolojik tefsir çalışmaları yapanlar yine bazı âyetlere psikolojik yorumlar yapmışlardır. Kur'ân duyguların tatmini ve ihtiyaçların giderilmesi konusunda üç temel kural getirmiştir. Ölçülü ve dengeli olmak, helal dairesinde bulunmak ve temiz olmak. Bu ilkeler çerçevesinde hareket edilerek ihtiyaçlar giderildiği takdirde Müslümanca bir hayat sürdürülmüş olunacaktır. İnsanlardaki bazı duyguların geliştirilip, bazılarının baskı altına alınması ruhi bunalımların davetçisi olabilmektedir.³

Nitekim Mazhar Osman Uzman -*Tababeti Ruhi*- adlı eserinde şunları söylemektedir:

*"Dinin ruh üzerinde derin bir tesiri vardır. Gerçi bu tesirin derecesi, memleketlere, asra ve ortama göre değişebilmektedir. Mutedil ve doğru bir inanca sahip olan her şahıs, sinirlerini sağlam bir zırhla muhafaza etmektedir. Ona göre hangi dine mensup olursa olsun dindar olanlarda değil, dini akidelere taassupla bağlananlarda akıl hastalıkları görülmektedir. Yoksa asırlardan beri milyarlarca insana iyilik telkin eden, kurtuluş yolu gösteren hiçbir din dimağı bozmaz. Lakin dinsizlik... İşte akıl hastalıklarının mühim sebeplerinden biri... Hiçbir şeye inanmamak, yeni nesillerin ruhlarında önemli sarsıntılar yapmıştır. Allah'a ve kadere inanmayı ve tevekkülü yok etmiş yerine ihtiras, ihtilal, öldürmek ve ölmek arzularını yerleştirmiştir"*⁴

Kur'ân duyguların tatmininin meşru yollarla giderilmesini istemektedir. Zira meşru şeriat keyfe kâfidir. Buradan da anlıyoruz ki, Kur'ân insan fitratına uygun ilkeleriyle psikolojik konulara da yer vermektedir. Çünkü muhatabı insandır. Kur'ân'ın insan üzerinde hem mana hem de lafzi olarak psikolojik etkisi söz konusudur. Aynı zamanda Kur'ân'ın hukuki ve ahlaki kuralları da psikolojik mahiyet arz etmektedir. Âyetlerin konuları birden çok alanı içerecek tarzda iç içedir. Elbette ki öğrenmek amacıyla sınıflama gerekmektedir. Psikoloji ilmiyle ilgili olan âyetlere getirilen yorumlar psikolojik yönelişe dâhil edilmiş olmaktadır.

² Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân: Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları), 1/48-51.

³ Celal Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993), 273-274.

⁴ Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye* (İstanbul: Kader Basımevi, 1941), 257-258.

1. Bir Dava ve Aksiyon Adamı Olarak Seyyid Kutub

1.1. Hayatı ve Dünya Görüşü

Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî (1906-1966) 9 Ekim 1906'da Mısır'ın Asyût vilâyetine bağlı Mûşâ köyünde doğdu. Hindistan kökenli olan babası el-Hâc Kutub b. İbrâhîmdir.⁵ Kişinin hayatı ile oluşan fikirleri arasında bir paralellik vardır. Özellikle Seyyid Kutub gibi sanatçı bir ruha sahip kişilerde bu paralellik çok daha belirgindir. O, çocukluğundan itibaren Kur'an-ı Kerim ile ilgiliydi. Çevresinde olup bitenler bu ilgisinin sadece yönünü değiştirmiş yeni bakış açılarıyla Kur'an-ı yorumlamaya çalışmıştır.⁶ Fî Zılâli'l-Kur'ân, müfessirin duygu ve düşünceleriyle pratik tecrübelerini yansıttığı Kur'an'ın yeni bir yorumu veya böyle bir yorum için deneme özelliğini taşımaktadır. Eser bu özelliğiyle, XX. yüzyılda yazılan içtimaî-edebeî tefsirlerin en çok ilgi toplayan örneklerinden birini oluşturur. Daha çok, geçmişin tortularından arınmış yepyeni bir anlayışla ana kaynağa dönme arzusunda olan, bundan dolayı özellikle Batılı yazarlar tarafından "fundamentalist" olarak nitelendirilen müfessir, ortaya koyduğu düşüncelerle 1960'lı ve 70'li yıllarda İslâm dünyasının büyük bir bölümünde İslâmcı aydınlar arasında olağan üstü bir ilgiye mazhar olmuştur. Seyyid Kutub, edebî yaklaşımların ağırlık kazandığı ve modern yorumların sergilendiği eserinde ana ilkelerden taviz verme pahasına yenilikler peşinde koşma amacını gütmeyiz. Onun asıl gayesi, Kur'an-ı Kerim'in kendisinden yola çıkarak yeni ve ideal bir insan, hayat, toplum ve insanlık modeli oluşturmaktır.⁷ 29 Ağustos 1966'da cezası infaz edilen Seyyid Kutub'un cesedi bilinmeyen bir yere gömülmüştür. İdamı bütün İslâm dünyasında tepkiyle karşılanmıştır.⁸ Seyyid Kutub, hayatının gayesi olan davası uğruna canını feda edebilecek kadar dava şuurunda olmuş ve kendisine sunulan teklif karşısında batıldan af dileyebilecek kadar alçalamam diyerek şehadet şerbetini içmiştir.

1.2. Kur'ân'ın Gölgesinde Seyyid Kutub

Öğrenme çağına geldiğinde Seyyid Kutub'a ailesinin ilk öğrettiği şey Kur'an olmuştur. İlkokulu bitirdiği sene o Kur'an-ı baştan sona ezberlemiş bulunuyordu. Seyyid Kutub'un, hayatın çeşitli safhalarından geçtikten sonra beşeriyeti selamete çıkarmak yolunda en büyük dayanağı işte bu Kur'an olacaktı. Hafızasının kuvveti, zekâsının keskinliği ona hareketlilik veriyordu.⁹

Seyyid Kutub *Edebi Tasvir* isimli kitabında Kur'an ile buluşmasını şöyle ifade etmektedir:

"Küçük bir çocukken Kur'an okurdum; her ne kadar onun manasının boyutlarını kavrayamasam ve yüksek maksatlarını anlayamasam da, içimde ondan bir şeyler bulurdum. Basit ve küçük hayalimde, Kur'an'ın ifadeleri

⁵ Hilal Görgün, "Seyyid Kutub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2019).

⁶ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2011), 148.

⁷ H. Bekir Karlığa, "Fî Zılâli'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/50-51.

⁸ Görgün, "Seyyid Kutub", 37/64-68.

⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, çev. M. Emin Saraç vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları), 1/9-10.

arasından bazı tablolar şekilleniyordu. Bu tablolar kalbime şevk ve duygularıma zevk veriyorlardı. Uzun bir süre bu şekilde devam etti; o tablolarla mutlu oluyor onlarla şevk duyuyordum. Bu da benim okuma şevkimi artırıyor. Sonra bunların peşinden, bilimsel akademilere girip tefsir kitaplarından Kur'ân tefsiri okuduğum ve profesörlerin tefsir derslerine katıldığım günler geldi. Fakat okuduğum ve dinlediğim tefsirlerde, küçük bir çocukken hissettiğim tatlı Kur'ân-ı bulamadım. Yoksa bu Kur'ân'ın tefsirinde takip edilen yöntemin yol açtığı bir cinayet miydi? Bütün bunlardan sonra yeniden Kur'ân'a döndüm onu bizzat mushaftan okumaya başladım. Allah'a hamd olsun artık Kur'ân'ı bulmuştum. Nihayet araştırmaya başladım; bu husustaki ilk kaynağım Kur'ân'dı. Araştırmamı tamamladığımda Kur'ân'ın içimde yeniden doğduğunu hissettim."¹⁰

Kutub'un küçük yaşlardan itibaren Kur'ân'a olan ilgisinin ve Kur'ân'ın onun ruhunda, kalbinde hissettirdiği duyguların, ileride ortaya koyacağı eserinde psikolojik açıdan zemin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Müellif, Kur'ân'ın âyetlerinin insanlara, ruhlarındaki duygulardan söz etmekte olduğunu, insanların içinde buldukları durumu tasvir edip, bu durum karşısında nasıl hareket etmeleri gerektiğinin metodunu çizdiğini ifade etmektedir. Düşünce ve davranış hatalarını düzeltip insanları Rableri olan Allah'a bağladığını da söylemektedir.¹¹

Seyyid Kutub, -Kur'ân'ın gölgesinde hayat bir nimettir. Bu nimeti ancak tadanlar bilir. Ömrü yücelten, arıtan ve kutsallaştıran bir nimet- diye başladığı eserinin önsözünde, kendisine bir süre Kur'ân'ın gölgesinde yaşamayı lütfeden Allah'a hamdettikten sonra bu yaşantının niteliğini anlatmaya çalışır. Kur'ân-ı Kerim'in yaşanmak için indiğini, fert ve toplum tarafından yaşanmadığı takdirde beklenen etkilerinin görülemeyeceğini, nitekim uzun süreden beri Müslümanların Kur'ân'ı hayatlarından uzaklaştırdıkları için İslâm dünyasında çeşitli sıkıntılar ortaya çıktığını, yeniden Kur'ân'a dönülmesi ve onun kılavuzluğunda hayatın İslamlaştırılması halinde bütün bu sıkıntılar ortadan kalkacağını söyler. Klasik tefsir geleneğinin de göz önünde tutulduğu eserde daha çok modern hermeneutik metodun kullanıldığı ve doğrudan doğruya günlük hayatın problemleriyle yoğrulan yeni bir Kur'ân yorumunun sergilendiği görülür. Çünkü müellif "Kur'ân'ın gölgesi"nde yaşamının, sağladığı doyumsuz hazzın yanı sıra pratik faydalarını da göstermek azmindedir.¹²

1.3. Seyyid Kutub'un Tefsir Anlayışı

Seyyid Kutub'un tefsir anlayışının oluşmasında etken olan amilleri ve amaç ve metodunu ayrı ayrı maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür.

Tefsir anlayışındaki amiller:

1. Kur'ân'ın temel hedefini göz önünde bulundurması
2. Sahabe toplumu göz önünde bulundurması
3. Hassas yapısı sayesinde kendisinin ve toplumunun başından geçenleri gözlemleyip tespit etmesi

¹⁰ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebi Tasvir* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 17-21.

¹¹ Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 21.

¹² Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

4. Kur'ân'la olan bağlantısını koparmamış, hep onunla birlikte yaşamış olması
5. Hapishanede çalışmaya devam etmesi
6. İslam toplumu için gerekli olan her şeyin Kur'ân'da var olduğuna kesin olarak inanması
7. İslam toplumunun başına gelenlerin inanç zafiyetinden kaynaklandığına inanması
8. Kur'ân'a her türlü önyargıdan, her türlü kültür ve ön kabullerden, şahsi fikirlerden soyutlanarak yaklaşması
9. Kur'ân'ın amacı konusunda okuyucuyu oyalayan tartışmalar ve ayrıntılarından uzak durması
10. Toplumunu eğitmenin ve sağlıklı sonuçlar elde etmenin ancak Kur'ân ile mümkün olduğuna inanması

Tefsirinde amaç ve metodu:

1. Sahabe neslinin örneğinde sağlıklı Müslüman şahsiyeti ile İslam toplumunun oluşturulmasına rehberlik etmek
3. Kur'ân'ı önder, öğretmen ve komutan olarak görmek
5. Yeryüzündeki düzeni sadece Allah'ın prensipleri doğrultusunda kurmak
6. Yeryüzünde Allah'ın dinini yaşatmak, hayatın pratiklerine uygulamak
7. Bu ümmetin sağlam düşüncenin, şuurun, inancın, ahlakın, yönetim ve düzenin önderliğini yapmasını sağlamak
8. Toplumunu gözlemleyip psikolojik ve sosyolojik meseleleri tespit ederek değerlendirmelerde bulunmak
9. Tefsirinde, okuyucuyu oyalayan ihtilaf ve ayrıntılardan uzak durmaya gayret etmek¹³

2. Kur'ân'da İnanç ve Kişilik Psikolojisine Genel Bir Bakış

Geleneğimize göre insan eşref-i mahlûkat ve bio-psiko-sosyal bir varlıktır. Kur'ân örnek insan tiplerini beyan ederken zaman zaman onların genel özelliklerinden bahseder, bazen de bir peygamber ya da bir zatın şahsında kişilik modelleri sunar.

Seyyid Kutub Bakara sûresinin tefsirini yaparken, hemen başlangıcındaki ibarelerden bahsederek mümin,¹⁴ kafir¹⁵ ve münafık¹⁶ olmak üzere üç türlü insan grubu tablosunun çizildiğini söylemektedir. Bu grupların her birinin büyük kitleleri temsil eden canlı örnekler olduğunu ifade etmektedir. Her asırda ve her yerde insanlık aleminin bu üç gruptan ibaret olduğunu dile getirmektedir. Kur'ân'da bu üç sınıfın tablosu çizildikten sonra istisnasız bütün insanların birinci sınıfa yani müminler sınıfına davet edildiğine işaret etmektedir.¹⁷

Bu üç tür insan grubunun kişilikleri ile alakalı sûre isimleri de mevcuttur. Bunlar 23. sûre "Müminûn", 63. sûre "Münâfıkûn" ve 109. sûre "Kâfirûn"

¹³ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 151-154.

¹⁴ Müminlerin psikolojisi hakkında bk. el-Bakara 2/2-5.

¹⁵ İnkâr psikolojisi hakkında bk. el-Bakara 2/6,7.

¹⁶ Münafık psikolojisi hakkında bk. el-Bakara 2/8-20.

¹⁷ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/74-75.

sûreleridir. Kur'ân'da inanç açısından yapılan bu tasnifler, kimlik oluşumunda, ait olduğu kimliği kontrolünde tutmada ve davranışlarını (iradesini de kullanarak) belli yönlere sevk etmede inancın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Böylece Kur'ân, insan kişiliğinin, davranışlarının değer kazanmasında inanç unsurunun çok önemli olduğuna işaret etmekte ve tüm insanları doğru olan inanca davet etmektedir.

Şimdi genel olarak Kutub'un Fî Zılâli'l-Kur'ân tefsiri özelinde Bakara Suresinden âyet örnekleriyle inanç gruplarının psikolojik yaklaşımları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Yine aynı yaklaşımla sabır psikolojisi, dua psikolojisi gibi insana ait çeşitli davranış özellikleri izah edilecektir. İnsanların sergilemiş oldukları davranışların psikolojik tahlilleri ortaya konulacaktır.

2.1. İman Psikolojisi ve Mü'minler

İman kelimesi bazen Hz. Muhammed'e gönderilen şeriat anlamına gelir. Allah'ı ve Muhammed'in peygamberliğini kabul ederek O'nun şeriatına giren herkes imanla nitelendirilir. İman bazen övgü için kullanılır. Bununla kişinin, doğruluğunu tasdik ederek hakka boyun eğişi kastedilir. Bu da üç şeyin bir arada bulunmasıyla gerçekleşir: Kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel...¹⁸ Terim olarak iman genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mümin, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir.¹⁹

Kur'ân'ın âyetleri her asra hitap eden bir hayat kaynağıdır. İslam ümmeti doğru yolda yürüyebilmek için, vahyin işaretleri ile aydınlanmaya ihtiyaç duyar. Bakara sûresinin ilk âyetlerinde müminlerin altı kişilik özelliğinden bahsedilmektedir:

Elif Lâm Mîm.

"Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir."

"Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar."

"Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar."

"İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır."²⁰

İman kalp ile alakalı bir fiil olmakla beraber, tabii olarak kalpten salih amel şeklinde davranışa da yansımaları gerekmektedir. Nitekim Kur'ân'da 32 sûrede, 54 âyette iman ve salih amel birlikte geçmektedir.²¹ Örneğin: "İman edip salih

¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat*, ed. Fedakar Kızmaz (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), "E-M-N" 93-94.

¹⁹ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

²⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, (İstanbul: Hikmet Yayınları), el-Bakara 2/1-5. Not: Bu âyetlerin meali ve makalede yazılan tüm mealler Fî Zılâli'l-Kur'ân adlı Tefsirin çevirisinden alınmıştır.

²¹ *Kur'ân'ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), s. 23-24.

ameller işleyenler; işte onlar cennet ashabıdırlar. Onlar cennette ebedi kalıcıdırlar.”²²

Seyyid Kutub izahlarında bu hakikatin iyice kavranması gerektiğini ve tezahürü salih amel olmayan bir imanın, iman olmayacağını içten net ve açık bir şekilde ortaya koymaktadır.²³ Kutub'un Kur'ân ile yeniden buluşması, yaşadıkları, imanı ve dini uğruna mücadele ruhu içerisinde oluşu, izahlarına da yansımıştır. Tefsirine baktığımız zaman onun kararlı, imanlı içyapısını görebilmekteyiz.

“Şüphesiz ki Allah bir sivrisineği ve onun üstünde bulunan herhangi bir şeyi misal getirmekten çekinmez. İman etmiş olanlar bunun Rablerinden bir hak olduğunu bilirler...”²⁴ Allah'u Teâlâ misaller vermek sûretiyle kalpleri yoklamak ve şahısları imtihan etmek istemektedir. Kutub, iman edenlerin bu ilahi emirdeki hikmetlere bağlanmalarını; kalplerindeki nur, ruhlarındaki incelik ve idraklerindeki açıklık ile izah edip bu durumun imanın eseri olduğunu dile getirmiştir.²⁵

“Allah, inanların dostudur. Onları zulumattan nura çıkarır...”²⁶ Kutub'un bu âyet ışığında psikolojik bakışı ise şöyledir. Gerçekten iman tabiatı ve mahiyeti itibarıyla bir nurdur. Mümin'in kalbinde iman nuru ilk olarak parlamaya başladığında onunla birlikte bütün varlığı da nura kavuşur. O iman nuru ile ruhu safiyete ulaşır, parlar apaydınlık olur ve çevresini aydınlatır. Eşyanın hakikatini keşfeden, hakiki değerleri ve gerçek düşünce tarzlarını açığa çıkaran parlak bir nurdur. O nurun aydınlığında mümin kararlı bir durumda huzur ve sükûn içindedir.²⁷

Sûrede sağlam bir iman tasavvurunun kaidelerini yerleştiren ve muttakilerin vasıflarını açıklayan bir âyeti kerimeyle karşılaşırız.

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz (den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.”²⁸

Seyyid Kutub, Bakara 2/177 âyetinin tefsiri izahında iç dünyasındaki duygularına, heyecanına, gayretine beşeriyetin kurtuluşuna bizi şahit tutmaktadır. Kutub, gerçek kurtuluşa işte bu sağlam bir iman tasavvurunu kuşanarak ulaşılabilirliğimizi dile getiriyor. Âyeti kerimeye göre ibadetlerdeki asıl gaye “birr” ve “hayra” ulaşabilmektir. Ortaya konan davranışlar, hareketler kalplerde duyguyu, şuuru iç huzuru, psikolojik itminanı vs. tahakkuk ettiriyorsa

²² el-Bakara 2/82.

²³ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/182.

²⁴ el-Bakara 2/26.

²⁵ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/102.

²⁶ el-Bakara 2/257.

²⁷ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/49.

²⁸ el-Bakara 2/177.

işte o zaman bir değer ortaya çıkar. Birr; şuuru, tasavvuru, ameli, vicdanı, birleştirmek demektir.²⁹

Bakara 2/177 âyeti kerimesinde birre yani gerçek hayra ulaşabilmek için sadıkların vasıfları sıralanmaktadır. Her türlü ubudiyetten kurtulup tek mabudun huzurunda hürriyete kavuşmak, her değerün üstüne yükseldiği bir dönüm noktasıdır. Ahirete imanı sayesinde insanoğlu er geç mükâfatının verileceğine inanarak iç huzuru psikolojik bir duygu içerisinde yaşar. Meleklerle iman gayb aleminden bir cüzdür ki insan bu iman ile hissiyatının ötesindeki varlıklara da iman eder. Geçmiş peygamberlerin ve kitapların varisi olarak müminin bu inancı ve şuuru, tam teslim oluşu ayrı bir değer taşımaktadır. Yakınlara, yetimlere, ihtiyaç sahiplerine seve seve vererek coşkun bir psikoloji içerisinde olurlar. İnfak etmenin kıymeti ile ruhları mal sevgisinden kurtulup azad olur. İnfak edebilen insan malının kulu olmaktan çıkıp hürriyetine erişir. Namaz ibadetinde ise cisim, akıl ve ruh yani üç kuvvet harekete geçerek tam bir teslimiyetle Halik'ına yönelir. Zekât farz kılınan bir vecibe sadaka ise gönülden kopan bir yardımdır. Birre ulaşmak bu ikisinin tahakkukuyla gerçekleşir. Ahde vefa İslam'ın bir şiarı olarak ve imanın alameti olarak Kur'ân'da zikredilir. Sabır Allah'a ümitle yönelmenin, bağlanıp güvenmenin adıdır. Böylece tek bir âyette itikat esasları ve şahsi-malı mükellefiyetlerin birleştirildiğini görüyoruz. Genel anlamda -iyilik- demek olan -birr-in gayesi; kalpde uyandırmaları beklenen duygulardan ve pratik hayatta uygulanması gereken davranışlardan soyutlanmış, birtakım iyilik gerçekleştirmez ve hayır üretmez kuru ibadet görüntüleri değildir. Tersine iyilik (birr); bir düşünce, bir duygu, bir eylem bütünü ve bir davranış sistemidir. İyilik; gerek birey ve gerek toplum vicdanında etkisini gösteren bir düşüncedir, bireysel ve sosyal hayatta etkisini gösteren somut bir davranıştır.³⁰

Kur'ân'ın en büyük sûresi mevzuları itibariyle de büyüktür. Çünkü iman mefkûresinin mühim bir kısmını ihtiva etmektedir. Biz bu örneklerin yeterli olduğunu düşünüyor ve konuyu daha fazla uzatmamak için sûrenin son iki âyeti ile bu konuyu tamamlamak istiyoruz:

"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır. Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. (Şöyle diyerek dua ediniz): "Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi bağışla, bize acı! Sen bizim Mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et."³¹

Bu ihsanın kıymetini, ancak müminler bilirler. Bu etkili hitaplar mümini iç huzuru ve güven duygusu içinde imanın zevkine erdiriyor. Müminlerde olması beklenen iman psikolojisi kalbe yerleşip amellere hâkim olan ruhta mevcuttur.

²⁹ Kutub, *Fî Zilâli'l-ur'ân*, 1/330.

³⁰ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/329-335.

³¹ el-Bakara 2/285-286.

Müminin hissiyatında esas olması gereken şudur ki; elinden gelen çalışmayı ortaya koyup acizliğini de kabul ederek ümit içinde Allah'a bağlanmasıdır. İslam akidesini, müminlerin mefkûresini ve Rablerine karşı hallerini hulasa eden bir hatime ile sûre tamamlanıyor: “*Sen bizim Mevla'mızın kâfirler guruhuna karşı muzaffer kıl bizi.*”

2.2. İnkâr Psikolojisi ve Kâfirler

Küfür sözcüğü “bir şeyi örtmek” anlamına gelir. Mutlak anlamda kullanılan kafir sözcüğü ise, yaygın olarak Allah'ın birliğini, peygamberliği veya şeriatı yahut da bunların her üçünü birden inkâr eden kişi anlamında kullanılır.³² Terim olarak genellikle “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak” diye tanımlanır. Küfrü benimseyene “fitrî yeteneğini köreltip örten” anlamında kâfir denilir. “Bilmemek, yadırgamak” manasındaki “nükr” kökünden türetilen ve “kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek” anlamına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir.³³

Kuran-ı Kerimde pek çok âyette kâfirlerin temel kimliklerine işaret edilmektedir. Bakara sûresinde iman edenlerden sonra ikinci bir zümre olarak inkâr eden kâfirlerin tasviri yapılmaktadır. Bu kâfirler her zaman ve her yerde küfrün temsilcileri olmuşlardır. “*Küfre sapananlara gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da, onlar için birdir, inanmazlar. Allah cc onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.*”³⁴ Burada muttakiler için uyarıcı beyanların ve kurtuluş rehberi olan kitabın, kâfirler için bir değeri olmadığını görüyoruz. Muttakiler ve kâfirler tablosu arasındaki tezatla karşılaşılıyor. Müminlerin ruhlarına açılan, psikolojik alanlarına etki eden bütün pencereler kâfirlere tamamıyla kapalıdır. Muttakiler tablosunda görülen bütün bağlar, inkâr edenlerde büsbütün kopuk haldedir. Küfr-ü inâdın sonucunu olarak perdelenmiş gözlerinin nurdan nasipleri yoktur.³⁵

Bu âyetlerin işaret ettiği kâfirler kendilerine yapılan iman çağrısını kesinlikle reddetmiş ve bu red cevabına karşılık kalpleri mühürlenmiştir. Onlar ki inkârı tabiat haline getirmişlerdir. 7. Âyetin başlangıcındaki “hatem” ifadesinden yola çıkacak olursak onlar geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde bütün duygu ve azalarını imana kapatmışlardır. Allah'ın müminlere verdiği nimetleri kıskanır, kin besler ve onlara zarar verir olmuşlardır.³⁶ Mevdûdî, duyguların mühürlenme olayını, din konusunda aleyhte ön yargıda bulunma ve bunun da daima beslenmesi, bir insanın hiçbir zaman gerçeği görememesi olarak açıklar. Bu da sünnetullah olduğu için mühürleme olayı Allah'a izafe edilmiştir.³⁷

³² el-İsfahânî, “K-F-R”, 854-855.

³³ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/533-536.

³⁴ el-Bakara 2/6-7.

³⁵ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/83-84.

³⁶ Kahraman, *Psikolojik Tefsir*, 129.

³⁷ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 1/51.

"Gerçekten küfredip te, kafir olarak ölenler Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti işte onların üstünedir. Orada ebediyyen kalacaklardır. Onların azabı ne hafifletilir ne de yüzlerine bakılır.³⁸ Âyetlerde de belirtildiği gibi, kâfirlere lanetten başka azap zikredilmiyor. Fakat bu laneti asla hafifletilip, tehir edilmeyecek bir azap olarak vasıflandırıyor. Bu azabın karşısında diğer azaplar çok hafif kalıyor. Kovulma, terk edilme ve bir kenara atılma azabı... Kendilerine sevgi hissi besleyebilecek hiçbir gönül bulamazlar. Ne şefkatle bakan bir göz ne de selam veren bir dil bulamazlar. Çünkü onlar hem kullar tarafından hem de kulların Rabbi tarafından yerde ve gökte toptan terk edilmiş, kovulmuş ve lanet edilmiş kimselerdir. Bu insan psikolojisini alt üst edip zillete sevk eden en acılı bir azaptır.³⁹

Kur'ân'ın kâfirlerin şahsiyeti için belirlediği kişilik özellikleri şunlardır:

Tevhide, resullere ve semavi kitaplara, ahiret gününe, dirilişe, hesaba, cennet-cehenneme inanmaz; fayda ve zarar vermeyen, işitemez, konuşamaz ve akledemez olan putlara ibadet eden babalarının davranışlarını taklid ederler. Düşünceleri donmuş, İslam'ın çağırıldığı tevhid gerçeğini idrak etmekten yoksun kişilerdir. Bundan dolayı Kur'ân, şu ifadeyle kendilerini tanıtmaktadır: "*Allah, onların, kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerine de perde inmiştir...*"⁴⁰ Allah'ın müminlere verdiği nimet hususunda onlara hased eder, kin besler, kendilerinden hoşlanmaz, onları alaya alır ve eziyet ederler; mallarını onlara ve İslam'ın çağırısına karşı direnmek için harcarlar.⁴¹

Şahsiyetlerinde dengenin olmaması, fikirlerinin donmasına, tevhid çağırısını kabul edip anlama ve özümseme hususunda yeteneksizliklerine yardımcı olmuştur.⁴² Dikkat edersek, iş hayatında bile uyarı ve yasaları birkaç kez çiğneyen iş yerlerinin mühürlenmesi gibi haram yemekte, günah işlemekte ve özellikle nankörlük yaparak İslam'a düşmanlıkta haddi aşanların ve helak olanların kalbi gibi mücrimlerin kalpleri de mühürlenmektedir. Mühürlü kalpler, manen taşlar gibi hatta daha da fazla katılaşabilirler. Artık bu tür kalp sahipleri dinlese de anlamazlar. Allah'ı, ahireti ve ibadeti unutarak azgınlaşırlar. Böyle bir toplumda hayâ, edep, sevgi, saygı, merhamet ve yardımlaşma duyguları körelir. Hak ihlalleri, gasp ve cinayetler, yüz kızartıcı hareketler günlük olaylar haline gelir. Allah korusun ortam işgalcilerden farksız olan yağmacılara kalabilir. Böylece toplumda tüm huzursuzlukların temelini kalp kirlenmesi ve mühürlenmesi olduğu görülmektedir. Buhârî'nin rivayet ettiği bir hadise Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:⁴³

"...Âmir dedi ki: Ben Nu'mân ibn Beşîr'den (r.a.) şöyle derken işittim: Ben Resûlullah (s.a.v.)'den şöyle buyururken işittim: "Helâl belli, haram da bellidir. İkisi arasında (helâl mi, haram mı belli olmayan bir takım) şüpheli şeyler vardır ki, çok kimseler bunları bilmezler. Her kim şüpheli şeylerden sakınırsa, ırzını da dînini de tertemiz tutmuş olur. Her kim şüpheli şeylere dalarsa, (içine girmek yasak olan) koruluk etrafında davarlarını otlatan bir çoban

³⁸ el-Bakara 2/160-161.

³⁹ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/314-315.

⁴⁰ el-Bakara 2/7.

⁴¹ Osman Necati, *Kur'ân ve Psikoloji* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2008), 210.

⁴² Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, 211.

⁴³ Abdullah Çiçek, *Tebliğciler İçin Kur'ân ve Hadis Araştırmaları* (Adana), 2/243.

gibi, çok sürmez içeriye dalabilir. Haberiniz olsun, her devlet başkanının kendine mahsûs bir koruluğu olur. Gözünüzü açın; Allah'ın yeryüzündeki koruluğu da haram ettiği şeylerdir. Haberiniz olsun ki, beden içinde bir lokmacık et parçası vardır ki iyi olursa bütün beden iyi olur; bozuk olursa bütün beden bozulur. İşte o (et parçası) kalbdır.”⁴⁴

Kur'ân'da inkâr ifadelerinin özellikle ehli kitap hakkında çok kullanılması dikkat çekicidir. İnkârcılar, gerek Hz. Musa zamanında gerekse Hz. Muhammed döneminde ilahî vahiy dinlemeleri ve anlamalarına rağmen bile bile lafzında ya da manasında değiştirme, gizleme ve gerçekliğinden uzak yorumlarla tahrife kalkışmışlardır: “Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa içlerinden birtakımı, Allah'ın kelamını dinler, iyice anladıktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi.”⁴⁵ Dolayısıyla bu insanların ilahî daveti duymama, bilmeme, anlamama gibi mazeretleri olamaz. En azından inkâr sebepleri bunlar değildir. Nitekim “Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rabblerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir,”⁴⁶ âyetinde de ehli kitabın bilgi sahibi olduğundan bahsedilmiştir. Aşağıdaki âyette de kitap ehlinin, en azından ulema sınıfının, peygamberi tanımalarına, gerçeği bilmelerine ve kesin bilgiye sahip olmalarına rağmen hakikati gizlediklerinden bahsedilmektedir: “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler.”⁴⁷

“...Kafirler, işte zulmedenlerin ta kendileridir.”⁴⁸ Âyetin son kısmında inkârcı zalimlerden bahsedilmektedir. Onlar helak ve uçuruma sevk ederek nefislerine zulmetmişlerdir. Doğru yoldan men edip, halkı yanlış yollara sevk ederek insanlara zulmetmişlerdir. Bu hareketleriyle sulh, selamet, rahmet, huzur ve istikrar hayrından beşeriyeti mahrum bırakmışlardır.⁴⁹ İnkârcılık içerisinde bulunanlar, dünyanın geçici zevklerinden ayrılıp yok olup gideceklerini düşündükçe de tedirginlik ve kaygılar kendilerinde psikolojik bir yıkıma sebep olmaktadır.

“...Küfredenlerin dostları ise putlardır. Onları nurdan zulumata çıkarırlar. İşte onlar cehennem ashabıdır, onlar orada ebediyyen kalacaklardır.”⁵⁰ Âyetin sonunda küfredenlerin dünyadaki yaptıklarının bedeli olarak cehennem ateşinin onları saracağını ve orada ebedi kalacaklarını beyan etmektedir. Nefsi arzuların ve şehvetin zulmü, korkunç bataklıkların ve sapıklıkların zulmü, kibir ve tuğyanın zulmü, zaaf ve zilletin zulmü, şüphe ve buhranların zulmü ve daha sayılamayacak kadar zulumatı kapsamaktadır. Allah'ın nurundan başka bütün yollar hiç şüphe yok ki zulumatın ve karanlığın ta kendisidir...”⁵¹ Küfrün kendisi zulumdür.

⁴⁴ İmam Muhammed İsmail Buhârî, *el-Cami'u's-sahih*. Ter. Mehmet Sofuoğlu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 1/104-105.

⁴⁵ el-Bakara 2/75.

⁴⁶ el-Bakara 2/144.

⁴⁷ el-Bakara 2/146; Sinan Öge, “Kur'ân'da İnkârcı Mazeretleri ve Geçersizliği”, (*Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013), 40/57-58.

⁴⁸ el-Bakara 2/146.

⁴⁹ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 33.

⁵⁰ el-Bakara 2/257.

⁵¹ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 49-50.

Kur'ân, kâfirlere birçok âyetinde işaret etmekte, kendilerini belirleyen temel kimliklerle nitelemektedir. Kur'ân'da kâfirlerin yer alan kimliklerini, aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

İnançla ilintili kimlik: Allah'a, tevhide, resullere, ahiret gününe, dirilişe ve hesap gününe inanmamaktadırlar. "*Kâfirlere gelince onları uyarsan da uyarman da farketmez; onlar iman etmezler.*"⁵²

İbadetlerle ilintili kimlik: Kendilerine herhangi bir fayda ve zarar veremeyen Allah'tan başkalarına ibadet etme. "*Allah'ı bırakıp kendilerine yarar ve zarar sağlayamayacak şeylere ibadet ediyorlar. Kafir, (asıl) kendi Rabbine karşı (şeytana) arka çıkandır.*"⁵³

Sosyal ilişkilerle ilintili kimlik: Zulüm, müminlere karşı olan tasarruflarında düşmanlık gütmeye ve onlarla alay etme, haklarında sınırı aşma, kötülüğü emretme, iyilikten alıkoyma. "*İman edenlerle karşılaştıkları zaman: "İman ettik" derler. Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise, derler ki: "Şüphesiz, sizinle beraberiz. Biz (onlarla) yalnızca alay ediyoruz.*"⁵⁴

Aile ilişkileriyle ilgili kimlik: Sila-i rahimi kesme. "*Onlar (hiç) bir mümine karşı ne 'akrabalık bağlarını', ne de 'sözleşme hükümlerini' gözetip tanır. İşte bunlar, haddi aşmakta olanlardır.*"⁵⁵

Yaratılış/tabiatla ilintili kimlik: Ahdi bozma, ahlaksızlık, heva ve şehvetlere tabi olma, gurur ve büyüklük taslama. "*Onların kendi sözlerini bozmaları, Allah'ın âyetlerine karşı inkâra sapsmaları, peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve: "Kalplerimiz örtülüdür" demeleri nedeniyle (onları lanetledik.) Hayır; Allah, inkârları dolayısıyla ona (kalplerine) damga vurmuştur. Onların azı dışında, inanmazlar.*"⁵⁶

Tepkisellik/reaksiyonellik ve duygusallıkla ilintili kimlik: Müminleri sevmeme, onlara karşı kin besleme, Allah'ın kendilerine verdiği nimeti çekememe (hased etme). "*Ya da onların durumu koyu bulutlu, şimşekli ve gürültülü bir gökyüzünün yağmuruna tutulmuş, ölüm korkusu içinde yıldırımlara karşı parmakları ile kulaklarını tıkayan kimselere benzer. Allah kâfirleri çepeçevre kuşatandır.*"⁵⁷

Akılsal ve bilgisel kimlik: Düşüncelerin anlayıştan ve akletmekten donması, kalplerin mühürlenmesi, inançlara karşı basiretlerinin körelmesi, babaları taklit, nefsin aldatılması.⁵⁸ İman edenlerin üzerine düşen küfrün karşısında daima imani bir duruş sergilemektir." *Allah onların kalblerini ve kulaklarını mühürlemiştir, onların gözlerinde perde vardır. Onları büyük bir azap beklemektedir.*"⁵⁹

⁵² el-Bakara 2/6.

⁵³ el-Furkân 25/55.

⁵⁴ el-Bakara 2/14.

⁵⁵ et-Tevbe 9/10

⁵⁶ en-Nisâ 4/155.

⁵⁷ Âl-i İmrân3/19.

⁵⁸ Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, 210.

⁵⁹ el-Bakara 2/7.

2.3. Nifak Psikolojisi ve Münafıklar

Kaybolmak, eksilmek, geçmek ve tükenmek anlamındaki “n-f-k” kökünden türeyen *münafık*, din ıstılahında, kalbi ile inanmadığı halde inkârını saklayıp, dili ile inandığını söyleyerek mümin görünen kimseye denir. Münafığın bu davranışına *nifak* denir.⁶⁰ Çeşitli âyetlerde münafıkların psikolojik durumunun toplumsal hayata yansıyan görünüm ve etkilerine temas edilmekte, meselâ dış görünüşlerinin aksine onların her şeyden korktukları, özellikle savaştan endişe duydukları belirtilmektedir.⁶¹ Ekini ve nesli (ekonomiyi ve kültürel hayatı) bozmaya uğraştıkları ifade edilmektedir.⁶²

Bakara sûresinin ele aldığı 3. grup insanlar münafıklar tablosudur. 22 âyetlik bu tabloda münafıkların tabiatları ele alınır. Seyyid Kutub münafıkları, ne müminler kadar berrak ve pak, ne de kâfirler kadar katı ve müzmin şaşırıcı bir hali var. Bazen hiss olunur, bazen olunmaz; bazen göze çarpar, bazen görünmez...⁶³ Diyerek gayet çarpıcı ve psikolojik yapıyı hissettirecek şekilde izah etmiştir. Medine-i Münevvere 'de yaşanan bu manzarayı insanlık zincirinin her neslinde görebilmek mümkündür. Kur'ân'a baktığımızda iki farklı kişilik için münafık kelimesinin kullanıldığını görebiliyoruz. Bunlardan biri zihin karışıklığı ve ruh bozukluğu içinde bocalayan kişiliklerdir. *"İman edip sonra inkâr eden, sonra inanıp tekrar inkâr eden, sonra da inkârlarında ileri gidenler var ya; Allah onları başıslayacak da değildir, doğru yola iletecek de değildir."*⁶⁴

Diğeri ise mutlak manada münafıklardır ki bunlar olduklarının tersi bir kişilik sergileyen, ikiyüzlü yani mürai tiplerdir. Onlar inanmadıkları halde şöyle derler:

*"İnsanlardan, inanmadıkları halde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık" diyenler de vardır."*⁶⁵ Hasta ruhlu olmalarından dolayı böyle söylerler. *"Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır."*⁶⁶

Bunların tabiatlarında bir tehlike kalplerinde de hastalık vardır. Yoldan sapmak küçük ayrılıklarla başlayarak gittikçe artar ve böylece kişi duygu ve hareketlerinde sapıklığın içine düşmüş olur. Müstehak oldukları sonuç ise acıklı bir azaptır. Münafıklarla ilgili âyetlerde, onların itikadi açıdan bozuk bir inanışa sahip psikolojik ve ahlaki olarak da tutarsız kişiler olduğunu müşahede etmekteyiz. Sabit bir kişilikleri, düşünceleri yoktur. Öyle kararlı, esaslı ve sabit kişilikleri de olmayınca bunlar etrafına emniyet ve güven telkin edemezler.

Hastalıklı bir ruh ve kişilik yapısının önemli örneklerinden biri olan münafıklık ve nifak toplumları içten içe tehdit eden bir durumdur. Bireyin anlam ve değer dünyasında meydana gelen bir sapma olarak da ele alınabilir

⁶⁰ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), “n-f-k, 495-496.

⁶¹ Bkz. et-Tevbe 9/56-57; Muhammed 47/20-21; Haşr 59/11-13; el-Münâfikûn 63/4.

⁶² el-Bakara 2/205; Hülya, Alper. “Münafık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2019).

⁶³ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/84.

⁶⁴ en-Nisâ 4/137.

⁶⁵ el-Bakara 2/8.

⁶⁶ el-Bakara 2/10.

münafıklık. Münafık sürekli bir ikiyüzlülük durumu ile yaşamayı benimsemiş, çift kimlikli yaşamanın verdiği o huzursuz iklimde kendisine bir yol çizmiş kişidir. Kalplerindeki hastalıklı hâl, menfaatperest olmaları ve Müslümanlardan korkmaları gibi vasıflarına da vurgu yaparak Kur'ân bu kavramı bir inanç alanı olarak tanımlamıştır.⁶⁷

*“Münafıklar yeryüzünde fesat çıkararak,⁶⁸ müminleri hor görerek, alay eden,⁶⁹ başıboşluğu tercih ederek şaşkınlıkları içinde dolaşıp duran,⁷⁰ hidayete karşılık delaleti ve sapıklığı satın alan”.*⁷¹ Dolayısıyla da imanı, ahlaki, ameli, psikolojik vs. her bakımdan kendi elleriyle iflas etmiş tiplerdir. Doğru yolu bırakıp da sapıklığı satın almak... Bu en gafil, müflis tüccarın yapabileceği bir harekettir.⁷² Yaptıkları ticaretleri kâr sağlamadığı gibi büyük bir hüsrarla sonuçlanmıştır.

Kur'ân, münafıkların ruh hallerini ve psikolojik durumlarını diğer âyetlerde şöyle anlatmaktadır: *“Bunların hali, o kimsenin haline benzer ki aydınlanmak için bir ateş yakar”*⁷³ *“Yahut onların durumu gökten sağanak halinde boşanan ve içinde yoğun karanlıklar, gök gürlemeleri ve şimşekler bulunan yağmura tutulmuş kimselerin durumuna benzer.”*⁷⁴ Yüce Allah, bardaktan boşanırcasına yağmur, şimşek ve gök gürültüsü temsiliyle onların telaşlı, heyecanlı ve endişeli psikolojik hallerini ortaya koyar. Onların bu telaşı münafıklıklarının ortaya çıkması, teşhir olması ve menfaatlerini kaybetme korkusundandır.⁷⁵

Onların diğer kısmının meseli şu misal gibidir:

*“Semadan boşanan bir yağmur, onda karanlıklar var, bir gürleme, bir şimşek var; yıldırımlardan ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar... Allah kâfirleri kuşatmıştır! Şimşek neredeyse gözlerini kör edecek; önlerini aydınlattı mı ışığında yürüyorlar, karanlık üzerine çöktü mü dikilip kalıyorlar. Allah dileseydi, elbet işitmelerini ve görmelerini alıverirdi. Kuşkusuz Allah her şeye kadirdir.”*⁷⁶

Burada, hareketli bir film şeridinde yer alan bir demet tablo bulunmaktadır: Bir grup insan, etrafi aydınlatan bir ateş yakmış ve birdenbire Allah onların nurlarını gideriveriyor, her yanlarını kopkoyu bir karanlık sarıveriyor... Yahut bunlar fırtınaya tutulmuşlar: Semadan, içerisinde karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşek bulunan bir yağmur boşanır. Bir grup insan da korku içindeler: Yıldırıma tutulmuşlar ve ölmekten korkuyorlar; bu yüzden parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar. Ama parmakları kulaklara tıkamanın bir faydası yok; onlar sadece içgüdüsel olarak böyle yapıyorlar. İşte gözleri kör eden bu şimşek, bir an yollarını aydınlatıyor; onlar da bu şimşegin

⁶⁷ Mustafa Sarıbiyık, “Kur'ân-ı Kerim'de Münafıkların Özellikleri”, *Diyanet Aylık Dergi* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 313/30.

⁶⁸ el-Bakara 2/11-12.

⁶⁹ el-Bakara 2/13-14.

⁷⁰ el-Bakara 2/15.

⁷¹ el-Bakara 2/16.

⁷² Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/91.

⁷³ el-Bakara 2/17.

⁷⁴ el-Bakara 2/19.

⁷⁵ Ferruh Kahraman, “Psikolojik Tefsir”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40/ 40 (Ocak 2015), 132.

⁷⁶ el-Bakara 2/19.

ışığında birkaç adım atıyorlar, ışık kesildiğinde oldukları yerde kalakalıyorlar ve nereye adım atacıklarını bilemiyorlar. Eğer bir kamera, içinde hareket ve serilik bulunan bu hareketli tabloları bir sahne halinde tespit etseydi, ancak bu kadar başarılı olabilirdi. Şu hâlde burada lafızlarla çizilen bu manzarada, ancak kameranın tespit edebileceği bir hareket bile nasıl noksan kalmıyor? Ayrıca hayale de bir iş bırakılmak sûretiyle ruhun zevk duyacağı haz bahşediyor. Bu lafızlar, tablolar resmediyor ve onları siliyor; hareketler oluşturuyor ve onları peş peşe diziyor; gölgeler resmediyor ve onları sergiliyor. Ruh coşuyor, vicdan harekete geçiyor ve kalbin atışları hızlanıyor. Bütün bunlar neyin etkisi? Elbette ki bu kelimenin etkisi!⁷⁷ Bu manzarayı böylesine harikulade tasvir etmek yalnız Kur'ân-ı Mübin'e has bir üslup şeklidir. Münafıkların Kur'ân'da yer alan kimliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

İnançla ilintili kimlik: Tevhid inancında sınırları ayırışmış bir konum belirlemeyen, Müslümanların arasında olduklarında imanı, kâfirlerin arasında bulduklarında ise şirki açığa vuran insanlardır. *"Kimi insanlar var ki; Allah'a ve Ahiret gününe inandık derler, ama aslında inanmamışlardır."*⁷⁸

İbadetlerle ilintili kimlik: İnanmadan, riya eseri olarak ibadetleri yapar, namaza kalktıklarında tembel tembel kalkarlar. *"Münafıklar, Allah'ı aldatmaya yeltenirler, ama asıl Allah onları aldatır. Namaz kılarıken isteksiz ve ciddiyetsiz biçimde ayakta dikilirler. Amaçları insanlara gösteriş yapmaktır, Allah'ın adını pek az anarlar."*⁷⁹

Sosyal ilişkilerle ilintili kimlik: Kötülüğü emreder, iyilikten alıkoyar, Müslüman safları arasına fitne sokmaya ve bu hususta şaiiaları yaymaya çalışır. İnsanları aldatmaya meylederler; dinleyenleri etkilemek için çok yemin içer, onların dikkatini çekmek ve kendilerine etki etmek için güzel elbise giymekle dış görünüşlerini süslü gösterirler. *"Allah'ın onların hepsini yeniden dirilteceği gün, dünyada şu yemin ettikleri gibi, Allah'a da yemin ederler. Kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar. İyi bilin ki onlar gerçekten yalancılardır."*⁸⁰

Yaradılış/tabiatla ilintili kimlik: Kendilerine karşı güvensizlik, ahdi bozma, riya, korkaklık, yalan, cimrilik, menfaatçılık ve hevaya tabi olma. *"Onlar ki, Allah'a vermiş oldukları sözü kesin bir ahit haline getirdikten sonra bozarlar, Allah'ın sürdürülmesini emretmiş olduğu ilişkileri keserler ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar. İşte onlar hüsrana uğrayanlardır."*⁸¹

Tepkisellik/reaksiyonellik ve duygusallıkla ilintili kimlik: Gerek mümin gerekse müşrik olan herkesten korkar, ölüme karşı yüreksizlikleri, Müslümanlarla beraber savaşa gitmekten geri kalmaya neden olmuş, Müslümanlardan hoşlanmaz, onlara karşı kin besler. *"Sefere katılmayanlar Allah'ın Resûlüne ters düşerek geride kaldıklarına sevindiler. Allah yolunda malları ve canları ile cihad etmeyi istemediler, "Sıcakta sefere çıkmayın" dediler. Onlara "Cehennem ateşi bundan daha sıcaktır" deyiniz. Keşke bunu kavrayabilseledir."*⁸²

⁷⁷ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebi Tasvir* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 294-295.

⁷⁸ el-Bakara 2/8.

⁷⁹ en-Nisâ 4/142.

⁸⁰ el-Mücâdele 58/18.

⁸¹ el-Bakara 2/27.

⁸² et-Tevbe 9/81

Akılsal ve bilgisel kimlik: Yargıda bulunma ve karar alma hususunda tereddüt, şüphe ve güçsüzlük, doğru düşünceye güç yetiremez, bundan dolayı da Kur'ân, kendilerini "Kalpleri mühürlenener" olarak nitelemekte, kendilerini müdafaa etme sadedinde fiillerini iyi göstermeye yeltenirler.⁸³ *"Şimşek onların görme yeteneklerini nerede ise alverecek. Çevrelerini aydınlatınca şimşegin ışığı altında yürürler, fakat üzerlerine karanlık çökünce oldukları yerde kalakalırlar. Allah dileseydi, onların işitme ve görme yeteneklerini büsbütün giderirdi. Hiç kuşkusuz Allah her şeyi yapabilir."*⁸⁴

Ebü Hureyre (r.a.) demiştir ki: Resûlullah sav şöyle buyurdu: *"Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler; söz verince sözünden cayar; kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder."*⁸⁵ Dünyada mümin görünüşte olan münafıklar, Müslüman muamelesi görürler. Fakat ahirette ce Hennemin en alt tabakasına atılacaklardır.

2.4. Sabır Psikolojisi

Kavram olarak sabır "nefse, aklın ve şeriatin gerektirdiği şekilde engel olmak veya nefsi, bu ikisinin alikonulmasını gerektirdiği şeylerden men etmek" anlamındadır.⁸⁶ Sabır kelimesinin ahlâk terimi olarak "üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet" gibi mânalara geldiği, karşıtının ceza' (telâş, kaygı, yakınma) olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Sabır terim olarak "aklın ve dinin yapılmasını gerekli gördüğü şeyleri yerine getirebilmek, yapılmamasını istediklerinden uzak durmak için nefsi kontrol altında tutma" diye açıklanmıştır. Sabûr Allah'a nisbet edildiğinde "günahkârları cezalandırma konusunda acele etmeyip lütfuyla muamele eden" manasına gelir. Sabır kavramı Kur'ân'da sık sık geçer. İbnü'l-Cevzî, Kur'ân'da yer alan sabır kavramının anlamlarını üç noktada özetlemiştir. Birincisi ve en çok kullanılanı *"kendini tutma"*dır. İkincisi, *"Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin"* meâlindeki âyette olduğu gibi Bakara 2/45 "oruç", üçüncüsü de *"Onlar cehennem ateşine karşı ne kadar sabırlıdır!"* Bakara 2/175 âyetinde yorumlandığı üzere "cüret"tir. Kur'ân'da sabır başta Resûlullah olmak üzere peygamberlere ve insanlara nisbet edilmiş, erdemli bir davranış olarak emredilmiş, çeşitli mükâfatlar, dünyaya ve âhirete yönelik iyi sonuçlar sabra bağlanmıştır.⁸⁸

Kur'ân, içinde nefsin terbiyesi açısından büyük fayda bulunduğu, düzgün kimlik kazanma olgusunun olduğu, zorluklara tahammül etme gücünü verdiği, karşılaştığı yaşamın problem ve zorluklarına, zamanın sıkıntı ve musibetlerine karşı aktiviteyi yenilediği, Allah yolunda ilâyı kelimetullah için yapılacak cihada karşı zorlukları önemsemeyi sağladığı için müminleri sabırla bezenmeye

⁸³ Necatî, *Kur'ân ve Psikoloji*, 211-212.

⁸⁴ el-Bakara 2/20.

⁸⁵ Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahya İbn Şeref İbn Mürrî en-Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn* (İstanbul: Işık Yayınları, 2008), 90.

⁸⁶ el-İsfahani, Müfredat, "S-B-R", 545-546.

⁸⁷ Mustafa Çağrı, "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 22 Aralık 2019).

⁸⁸ Bekir Topaloğlu, "Sabûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Ocak 2020).

çağırılmaktadır.⁸⁹ “*Hem sabırla hem de namazla yardım isteyin. Gerçi bu ağır gelir ama huşu duyanlara deşil.*”⁹⁰

“*Ey iman edenler, sabırla bir de namazla yardım isteyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir.*”⁹¹

Seyyid Kutub insanı aktive eden, manevi ve psikolojik yönden harekete geçiren bir üslup ile âyetleri izah etmiş, namaz ibadeti ile sabrın bağlantısını aynı etkileyici vurgu ile yazıya dökmüştür:

“Allah’ın emirlerine karşı sabır!.. Günahlardan sakınmak için sabır!.. Hakka karşı gelenlerle cihad etmek için sabır!.. Her türlü hilekârlığa karşı sabır!.. Zaferin gecikmesine karşı sabır!.. Batılın çığırkanlığına ve yayılışına karşı sabır!.. Yardımcının azlığına karşı sabır!.. Tehlikeli yolların uzamasına karşı sabır!.. Nefsin süfli arzularına karşı sabır!.. İnsanların inatçılığına ve sapıklığa meyline sabır!.. Eğer meydana tayin edilmiş bir müddet, iyi hazırlanmış yol azığı yoksa zaman uzayıp, zorluklar artınca sabır azalır veya tükenir. Bunun için Allah Kur’ân’da sabırla namazı aynı paralelde zikrediyor. Namaz; kurumayan bir kaynak, bitmeyen bir hazinedir. Kalbi sükûnete ulaştırır ve azmi artırır. Sabır ipi yalnız namazla uzar ve namazla birlikte olduğu müddetçe kopmaz. Namaz, sabra rızaullahı, tatlı yüzü, içi huzurunu, güveni ve yakîni ekler.”⁹²

Âyetin sonunda yüce Allah’ın sabredenlerle beraber olduğu haber veriliyor. İnsanın yaratıcısının desteğini alması her yönden ve elbette ruhsal ve psikolojik açıdan da çok tatlı ve iç açıcı bir hitap olarak mutluluk vericidir. Seyyid Kutub bu konuyla alakalı olarak şu izahları yapmıştır: “*Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir.*” Allah onlarla beraberdir. Sabredenleri destekler. Müminlere sebat verip, takviye eder ve tehlikeli yollarda yalnız bırakmaz. Müminleri mahdut takatleri, zayıf kuvvetleriyle baş başa terk etmez. Yol azıkları tükenince imdatlarına yetişir. Kat edecekleri mesafeler uzayınca azimlerini artırır.⁹³

Ruh sağlığı, hayatın güçlüklerine katlanmanın, zorluklara ve krizlere karşı direnmenin önemli belirtilerinden biridir. Zamanın bela ve musibetlerine karşı sabreden, bunlar önünde zayıf kalmaz ve yıkılmaz. Umutsuzluk onu yakalayamaz. Sabır ve direnmeyle felaketslere ve zor durumlara karşı koyan kişi, dengeli şahsiyeti olan, ruh sağlığından olabildiğince yararlanan bir insandır.⁹⁴

Resûlullah (s.a.v.) ashabına, karşılaştıkları bir hastalık veya felaketin Yüce Allah’ın bir imtihanı olduğunu, seviyelerini yükselteceğini, birtakım günahlarını sileceğini ve kendilerine sevap yazılacağını öğretirdi. Bu nebevi eğitim/öğretim, genellikle onlara, hayatın güçlüklerine karşı direnme, Yüce Allah’ın hükmüne razı olan bir nefsin felaketslere dayanma gücünü kuvvetlendirmekteydi: “*Müminin başına kronik bir ağır/sızı, bir hastalık, bir keder, onu üzen bir durum gelirse, bu yüzden Allah onun bazı günahlarını bağışlar.*”⁹⁵

⁸⁹ Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 259.

⁹⁰ el-Bakara 2/45.

⁹¹ el-Bakara 2/153.

⁹² Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 1/294.

⁹³ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 1/295.

⁹⁴ Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 233.

⁹⁵ Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 234.

Mümin bilir ki bu dünyada meydana gelen iyi ve kötü her şey Rabbinin kudreti ve iradesi dâhilindedir. Mesela çok sevdiği evladını kaybeden bir insan, bu olayın kendi iradesi üzerinde mutlak bir iradesi olan Tanrı'nın bilgisi ve gücü dâhilinde olduğuna iman eder. Böylece başına gelenlere razı olup sabreder. Bu gibi hallerde mümin, imanla desteklendiği gibi onun imanı da test edilmiş olur. Zira *“Andolsun, sizi korku, açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme gibi şeylerle deneriz; sabredenleri müjdele”* âyetinde açıkça belirtildiği gibi başına gelenlerin bir imtihan olduğunun bilincindedir. Böylece mümin yaşadığı felaketleri isyanla değil; sabırla, tevekkülle karşılar ki bu hali, onun imanının değerini ortaya koyar. Sabrın imanın yarısı olarak nitelenmesi de onun iman içindeki değerini göstermektedir. Hz. Ali'ye nisbet edilen *“Vücutta başın yeri ne ise imana göre de sabır odur”* cümlesi iman içinde sabrın önemini gösteren bir başka açıklamadır.⁹⁶

Dr. A. Carrel, bir tecrübesini şöyle anlatmaktadır; *“Ben muayene ve tedavi ettiğim bütün hastaların her kesiminde (doğulu, batılı, kadın-erkek, her dinden insanlar) yaptığım gözlemlerde şu sonuca vardım: İman sahibi fertlerin acıya dayanma güçleri inkâr edenlerden fazladır. Yaraları daha çabuk kapanır, daha çabuk sağlıklarına kavuşurlar.”*⁹⁷

*“Andolsun ki, sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden yana eksilterek imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele.”*⁹⁸

*“Ki onlar, kendilerine bir musibet geldiği zaman, Biz Allah içiniz ve yine O'na döneceğiz, derler.”*⁹⁹

Âyette özellikle Medine döneminin ilk yıllarındaki bu sıkıntılara işaret edilmekle beraber, genel anlamda Allah'ın insanları bu tür sıkıntılarla imtihan etmesi her zaman mümkün olduğundan, âyetin anlamı ve amacı da mutlak ve geneldir. Buna göre Allah Müslümanları o zaman denemiştir, dilediği her zaman da dener. Allah'a dayanıp sıkıntıları altında ezilmeyenler hem dinî hem de dünyevî bakımdan hep kazanmışlardır; bu Allah'ın yasasıdır. Onun için Bakara 2/155 âyetin sonunda *“Sabredenleri müjdele”* buyurularak yeniden sabra vurgu yapılmış; Bakara 2/156 âyette bu sabrın imanla ve teslimiyetle bütünleşmiş bir sabır olduğu özellikle belirtilmiştir. Bu âyetler bir yandan Hz. Peygamber'le ona inanan ilk Müslümanların sahip oldukları kesin imanla yüksek ahlâkı ve üstün moral gücünü yansıtmakta; bir yandan da örnek Müslümanın karakteristik yapısını tanımlamaktadır. Bu yapının temel taşı Allah'a sarsılmaz iman, güven ve teslimiyettir; sadece Allah'a ait olduğumuzun ve en sonunda O'na döneceğimizin bilinci içinde, başarı ve kurtuluşu da yalnız Allah'tan beklemek, bu imanın bir ürünü olarak Allah karşısında her zaman ümitli ve iyimser olmak, düşmanlar karşısında da onurlu ve kişilikli olmaktır.¹⁰⁰

⁹⁶ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 104-105.

⁹⁷ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 105.

⁹⁸ el-Bakara 2/155.

⁹⁹ el-Bakara 2/156.

¹⁰⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: DİB. Yayınları, 2012), 1/241-242.

“İşte onlar için Rableri tarafından mağfiret ve rahmet vardır. Hidayete erenlerde onlardır.”¹⁰¹ Âyette sabredenlere ihsan edilen bu yüce makamın ne kadar kıymetli olduğunu Seyyid Kutub’un dilinden müşahede edelim:

Hak Teâlâ’nın kendilerine ihsan etmiş olduğu rahmeti, mağfiret ve şahadet, mükâfatların en büyüğüdür... Mallar, nefisler ve meyvelerle fedakârlığın mükâfatı... Terazinin bu gözü, verilen ihsanlarla daha da ağır basıyor; zira bu ihsanlar, bütün vergilerden çok ağırdır. Evet, bu ihsan, zaferden, temkinden, göğüslerdeki kinleri temizlemekten daha ağırdır. İşte Allahu Teâlâ’nın, Müslümanları, o akıl almaz fedakârlıklara hazırlamak için tatbik ettiği terbiye metodu... Kendisini; Allah’a, Allah davasına, Allah dinine adayanlara Hak Teâlâ’nın koyduğu terbiye metodu budur.¹⁰²

“Yüzlerinizi meşrik ve mağrip tarafına çevirmeniz birr değildir. Lâkin birr; Allah’a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere iman eden; malını seve seve yakınlarına, yetimlere, miskinlere, yolculara, dilenenlere ve kölelere, esirleri kurtarmaya sarf eden; namazı dosdoğru kılan; zekâtı veren; muahede yaptıklarında ahitlerini yerine getiren; sıkıntıda, hastalıkta ve şiddetli savaş anında sabr-u sebat gösterenlerinkidir. İşte sadık olanlar da onlardır, müttaki olanlarda...”¹⁰³

İşte sabır, insana dayanma gücünü, eylem ve ilim hususundaki hedeflerini gerçekleştirmek için gayret sarf etmeyi öğretir. İnsan ister sosyal, iktisadi ve siyasi gibi pratik alan olsun, isterse teorik olan ilmi araştırma alanındaki hedeflerine ulaşması olsun onları gerçekleştirmesinde, büyük oranda zaman ve çabaya ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı amaçlanan ilim ve araştırma hususunda başarıya ulaşmak, hedeflerini gerçekleştirmek için sabır şarttır. Sabır ve azimet, irade kuvvetiyle yakın bir bağ içindedir. Bundan dolayı sabırlı adam, aynı zamanda iradesi kuvvetli olan kişidir. Böyle bir kişi, zorluk ve engelle karşılaşsa dahi azimeti zayıflamaz, kararlılığından bir şey kaybetmez. İrade gücüyle büyük işleri başarmak, yüksek amaçları gerçekleştirmek mümkündür. İnsan, yaşamın zorluklarına, zamanın musibetlerine, insanların eziyetlerine ve düşmanlıklarına, Allah’a ibadet ve O’na itaatte şehvet ve reaksiyonlarına, iş ve üretime karşı sabretmeye tahammül etmeyi öğrense, olgun, ideal, mükemmel, faal ve streslere karşı mukavemet edebilen, ruhi bunalımlardan emin bir şahsiyet sahibi olur.¹⁰⁴

“Talut orduyla birlikte ayrılıp, çıktığı vakit dedi ki: Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim de ondan tatmazsa şüphesiz ki bendendir. Yalnız eliyle bir avuç alanlar başka. Derken onlardan birazı müstesna olmak üzere hepsi de ondan içiverdiler. Talut ve beraberindeki müminler ırmağı geçtikleri vakit dediler ki: Bizim bugün Calut ve ordusuna karşı takatımız yoktur. Mutlaka Allah’a ulaşacaklarını bilenlerse dediler ki: Nice az bir topluluk pek çok fırkaları Allah’ın izniyle mağlup etmişlerdir. Allah sabredenlerle beraberdir.”¹⁰⁵

“Calut ve askerlerine karşı çıktıkları zaman dediler ki: Ey Rabbimiz üzerimize sabır yağdır, ayaklarımıza sebat ver ve bizi o kâfirler güruhuna karşı

¹⁰¹ el-Bakara 2/157.

¹⁰² Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur’ân*, 1/302.

¹⁰³ el-Bakara 2/177.

¹⁰⁴ Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 260-261.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/249.

*muzaffer kıl.*¹⁰⁶ İşte böyle... “Ey Rabbimiz bize sabır yağdır.” Bu tabir Allah tarafından coşan, onların üzerine akan ve onları boyayan bir sabır manzarasını tasvir eder. Onların üzerine sükûnet ve itminanı meşakkat ve dehşete karşı dayanıklılığı verir. “Ayaklarımıza sebat ver...” Sebat O’nun elindedir. O dilediğini sebat ettirir. Şaşırtmaz, sarsmaz. “Bizi o kâfirler güruhuna karşı muzaffer kıl.” Tutum belirlemiştir... Küfrün karşısında iman... Batılın karşısında hak... Ve mümin dostlarını kâfir düşmanları üzerine muzaffer kılması için Allah’a dua... Vicdanda karışıklık, tasavvurda karanlık, yolun açıklığından, maksadın selametinden şüphe yoktur.¹⁰⁷

2.5. Dua Psikolojisi

Dua kelimesi, “çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” manasındaki davet ve dava kelimeleri gibi masdar olup, “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında isim olarak da kullanılır. Ayrıca Allah’a sunulacak talepleri sözlü veya yazılı olarak dile getiren metinlere de dua denilir. İslâm literatüründe ise Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tâzim duyguları içinde lütuf ve yardımını dilemesini ifade eder.¹⁰⁸

Kur’ân insanın ruhunda yeşertmek istediği duygu ve düşünceleri belirli davranışlarla alışkanlıkların kazanılması için aktif katılımı gerekli kılmaktadır. Bu gereğe ile Allah namaz, oruç ve benzeri ibadetleri farz kılmıştır. Müminin ibadetlerini ihlaslı ve düzenli bir şekilde yapması, onun ruhsal ve psikolojik yapısını güçlendirip, güzel hasletleri kazandırdığı gibi ruhi hastalıklardan da korumaktadır. İnsanın hayat akışı içerisinde Rabbine dua ve yakarıta bulunması iç dünyasında rahatlama ve mutluluk sağlamaktadır. Dua esnasında problem ve kaygılarını dile getirmesi ile oluşan psikolojik yapısı, kaygılarından sıyrılmayı temin etmektedir. Böylece tedrici olarak problemler, stresi oluşturmadaki gücünü kaybetmektedir. Psikologlar arasında ruhsal bakımdan hasta olan insanın problemlerinden bahsetmesi, onları dile getirmesi, stresin şiddetinin hafifletilmesine neden olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹

“*Ve kullarım sana Beni sorunca, şüphesiz ki Ben çok yakınımdır. Bana dua edince, Ben o dua edenin davetine icabet ederim. O halde onlar da Benim davetime icabet etsinler. Bana, ibadet etsinler. Ta ki doğru yola ulaşmış olalar.*”¹¹⁰ Bu âyetin oruç ile ilgili âyetlerin arasına gelmesi manidardır. Allah cc bu hitabıyla gönüllerin derinliklerine temas etmektedir. Âyetin tefsirinde Kutub şunları dile getirmiştir:

Orucun meşakkatine karşılık; sevimli, rağbete şayan, mükemmel mükâfâtı ve Allah’a icabet etmenin çabukça beliren ihsan-ı Rabbanisi ortaya çıkıyor... Bu mükâfat ve o bedel Allah’a yaklaşmanın ve duaların kabul olmasının neticesidir. Bu âyetin tüm kelimelerinde büyük bir incelik şefkat, ünsiyet ve iç açıcı bir zarafetin olduğunu dile getirmektedir. Allah’u Teâla âyeti kerimede “kullarım” diye hitap ederek kullarını kendisine izafe etmektedir. “Yakınımdır” diyerek bizzat

¹⁰⁶ el-Bakara 2/250.

¹⁰⁷ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur’ân*, 1/551.

¹⁰⁸ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2019).

¹⁰⁹ Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 250.

¹¹⁰ el-Bakara 2/186.

cevap lütfunda bulunmaktadır. Yine duaya icabette çabuk davranıp “Bana dua edince, Ben o dua edenin davetine icabet ederim.” diye buyurmaktadır. Böylece müminin kendini Allah’a yakın hissederek emniyet içinde hayatını devam ettirdiğini dile getirmektedir.¹¹¹

İnsanın dua etmesiyle, üzüntü, keder, ye’s, gam, kasvet, elem, kaygı vb. duygu durumları şifa bularak nefsin rahatlaması sağlanmış olur. Çünkü kişi dua edince, duanın kabul edileceği psikolojisi onda tarif edilmez duygular yaşatır.

“Öyleyse siz Beni zikredin ki, Ben de sizi zikredeyim. Bir de Bana şükredin. Nankörlük etmeyin.”¹¹² Âyetteki bu ifadeler karşısında aciz kalan kulun secde etmesinden başka bir seçeneği bulunmamaktadır. Allah’ı zikretmek kalbin tek başına veya dil ile birlikte coşup bu şuurun etkisiyle O’na itaat etmesidir.¹¹³

Kula düşen Hâlık sığınıp talepte bulunmaktadır. Yüce Allah her duanın karşılığını en doğru şekilde ve zamanda lütfeder.¹¹⁴ Dua ve ibadet aynı zamanda insanı diğer canlı varlıklardan ayıran en büyük özelliktir. Dua; rızkın genişlemesini, sağlığın artmasını, ömrün bereketli olmasını sağladığı gibi bazı felaketleri de önler. İnanmış insanın hayatında önemli bir yeri olan dua ancak yaşanarak bilinebilir, onun yazı ile anlatılması güçtür.¹¹⁵

Sonuç

Bu çalışmada Bakara sûresi örneği üzerinden psikolojik tefsirin ne olduğu, insan üzerindeki olumlu etkisi, gerekliliği, faydaları ve başlıklar halinde belirli konular psikolojik açıdan ele alınmıştır. Kur’ân, insanın nefis boyutunu dikkate alarak onda var olan ruhi ve psikolojik yönüne de hitap etmektedir. Böylece insanın bütün ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu durum Kur’ân’ın i’caz yönünü de ortaya çıkarmıştır. Kur’ân’ın muhtevası başlı başına bir mucizedir. Kur’ân-ı Kerim’de psikoloji ile alakalı âyetlere baktığımız zaman insanın fitratıyla uyum içerisinde olduğunu görürüz. Çünkü insanı yaratan ve onu en iyi bilen elbette yüce yaratandır. Müslümanlar olarak manevi dinamiklerimizi kullanıp psikolojimizi de olumlu manada geliştirerek şahsımızın ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabiliriz. Asrın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için psikolojik tefsirden istifade etmemiz önem arz etmektedir. İnsanın maddi yapısıyla birlikte manevi yönüne ağırlık veren Kur’ân insanın imani ve ameli yöndeki psikolojisine yön veren birçok âyet içermektedir. Kur’ân insanın kişilik ve karakterinin iyi yönde gelişmesini amaçlamaktadır. İnsanın istenilen bir gelişim gösterebilmesi için akli, ameli ve hissi olarak eğitilmesi gerekmektedir. Kur’ân’ın eğitim ve öğretim yöntemindeki koyduğu kurallarda insanın psikolojik yapısını göz önünde bulundurması önemli bir özelliğidir. İnsanların sıkıntılarına çözümler sunmak adına psikolojik tefsire ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için âyetleri psikolojik yönleriyle ele alan tefsir çalışmalarının yapılması gerekir. Yaşadığımız çağ itibariyle psikolojik problemlerin arttığı günümüzde insanlar tıp ilminin yanında manevi desteğe de

¹¹¹ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 1/358-359.

¹¹² el-Bakara 2/152.

¹¹³ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 1/290-291.

¹¹⁴ Muhammed Bozdağ, *İstemenin Esrarı* (İstanbul: Yediveren Yayınları, 2003), 37.

¹¹⁵ Mehmet Ali Bulut, *Ey Rabbim Dualarımı Kabul Eyle* (İstanbul: Hayat Yayın Grubu, 2016), 28.

her zaman ihtiyaç duymaktadırlar. Psikolojik tefsirlerin ortaya konulması kadar bu ilme ulaşmak ve çalışmalardan istifade etmek gerekmektedir. Bu hususta yapılan çalışmaların tanıtılması ve ulaşılabilirliği de önemlidir. İletişim ve medya araçları bilgiye ulaşmada katkı sağlayacaktır. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*'ın çağımızda en çok okunan tefsirler arasında olması, onun İslam düşüncesi üzerinde etkisini göstermektedir. Günümüz problemlerine çözüm bulunması açısından psikolojik tefsir çalışmalarının artarak devam etmesini temenni etmekteyiz.

Kaynakça

- Alper, Hülya. "Münafık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/munafik#1>
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Bozdağ, Muhammed. *İstemenin Esrarı*, İstanbul: Yediveren Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail. *el-Cami'u's-sahih*. Ter. Mehmet Sofuoğlu. Ötüken Yayınları, 2013.
- Bulut, Mehmet Ali. *Ey Rabbim Dualarımı Kabul Eyle*. İstanbul: Hayat Yayın Grubu, 2016.
- Can, Eşref. *Şeytan Kimdir*. Ankara: Semih Ofset Matbacılık, 2018.
- Cilacı, Osman. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dua#1>
- Çağrı, Mustafa. "Sabır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabir>
- Çiçek, Abdullah. "Tebliğciler için Kur'an ve Hadis Araştırmaları". www.abdullahcicek.com, Adana
- Çiçek, Abdullah. *Vahyin Işığında Rehberlik*. Adana: Doğuş Matbaacılık, 2007.
- Görgün, Hilal. "Seyyid Kutub". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyid-kutub>
- el-İsfahânî, Râgıb. *Müfredat*. İstanbul: Cıra Yayınları, 6. Baskı, 2020.
- İslamoğlu, Mustafa. *Kur'an Sûrelerinin Kimliği*. İstanbul: Akabe Vakfı Yayınları, 2014.
- Kahrman, Ferruh. "Psikolojik Tefsir". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 40/sayı 40 (Ocak 2015), 103-138. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/184728>
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Kırca, Celal. *Kur'an'a Yönelişler*. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993.
- Kur'an-ı Kerim Meâlî*. Çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 15. Baskı, 2008.
- Kur'an-ı Hakim ve Meali Kerim*. Çev. Hasan Basri Çantay. İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş. 13. Baskı, 1985.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Kutub, Seyyid. *Kur'an'da Edebi Tasvir*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Kutub, Seyyid. *Yoldaki İşaretler*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.
- Mevdûdî, Ebu'l-Ala. *Tefhîmü'l Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Necati, Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. Ankara: Fecr yayınları, 1998.
- Necati, Osman. *Hadis ve Psikoloji*. Ankara: Fecr yayınları, 2008.
- Nevevi, Muhyiddin Ebu Zekeriyah Yahya İbn Şeref İbn Mürrî. *Riyâzü's-sâlihîn*, İstanbul: Işık Yayınları, 2008.
- Öge, Sinan. "Kur'an'da İnkârcı Mazeretleri ve Geçersizliği". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 40 (Erzurum 2013), s. 41-65. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31181>
- Sarıbıyık, Mustafa. "Kur'an-ı Kerim'de Münafıkların Özellikleri", *Diyanet Aylık Dergi*, (Ocak 2017), s. 30-33. https://dosya.diyaret.gov.tr/flip/index.php?YIL=2017&TR=17&DERGI=aylik_ocak_2017.pdf&SAYFANO=32
- Sarıbıyık, Mustafa. "Münafıkların Özellikleri". *Diyanet Aylık Dergi*, sayı 313 (Ocak 2017), s. 30-33. https://dosya.diyaret.gov.tr/flip/index.php?YIL=2017&TR=17&DERGI=aylik_ocak_2017.pdf&SAYFANO=32
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ocak 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufur>
- Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. "Sabûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ocak 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabir>
- Uzman, Mazhar Osman. *Tababeti Ruhîye*. İstanbul: Kader Basımevi, 1941.

